

ЗАСОБИ ЗВЕРТАННЯ В СУЧАСНИХ БАЛТІЙСЬКИХ МОВАХ У ПОРІВНЯННІ З ІНШИМИ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИМИ АЛЛОКУТИВАМИ —

Предметом розгляду в статті є займенники та іменники, уживані як засоби звертання в сучасних латиській і литовській мовах, що порівнюються з подібними формами деяких інших мов. Вони є свідченням доволі специфічної природи категорії звертання, що відчуває значний вплив екстралінгвістичних факторів.

Ключові слова: засоби звертання, особові займенники, іменні форми, «нейтральні» та «ввічливі» форми.

У сучасному мовознавстві не втрачає актуальності порівняльне дослідження мовних систем, важливе не лише із загальнотеоретичного погляду, а й для поглибленого аналізу внутрішньої структури різних мов. Логічним доповненням до цієї тези є думка А. С. Чикобави про те, що: «Закономірності, характерні для наукового розуміння мовних фактів, уперше були розкриті у процесі історико-порівняльного вивчення мов»¹. Серед проблем порівняльно-історичного мовознавства особливе місце посідає питання про семантику мовних категорій та характерні функціональні ознаки.

Відомо, що ініціація і перебіг мовленнєвого акту передбачають, як правило, реалізацію певної форми звертання, яка відіграє, таким чином, досить важливу роль у встановленні контакту і підтриманні процесу мовної комунікації. Звідси випливає важливість даної мовної категорії.

Особливо слід наголосити на тому, що граматичні й лексичні засоби звертання будь-якої мови відбивають певною мірою стан її розвитку, а історія еволюції форм звертання відображає різні моменти історії відповідної нації або держави.

Іншими словами, соціальна структура суспільства, соціальні відносини й соціальні зміни нерідко позначаються на системі засобів звертання, тобто логічний або причинно-наслідковий зв'язок є в даному разі зворотним.

Щодо суто мовознавчих аспектів проблеми варто зазначити, що звертання можна вважати також специфічним складником мовної комунікації, в якій особливо виразно виявляються функціональні відмінності між структурно паралельними категоріями різних, у тому числі й близькоспоріднених, мов, типовим зразком яких є, зокрема, сучасні балтійські мови — литовська і латиська. До того ж останні відіграють, як відомо, особливу роль у дослідженні історії та сучасного стану індоєвропейських мов.

¹ Чикобава А. С. Проблема языка как предмета языкознания. На материале зарубежного языкознания.— М., 1959.— С. 13.

Аллокутивна система практично будь-якої мови не може вважатися монолітною, оскільки зазнає під впливом різноманітних чинників постійних змін. Їхні темпи нерідко навіть переважають ті, що стосуються інших мовних одиниць або категорій.

З погляду структури ключова роль у звертанні належить особовим займенникам, а також синонімічним утворенням, які надають звертанню більшої виразності. Ця теза стосується всіх індоєвропейських мов, у тому числі й балтійських, які можуть слугувати характерним прикладом у контексті даної теми.

Коли мова йде про звертання, то в переважній більшості випадків розглядаються, природно, займенники 2-ї особи як такі, що найбільшою мірою пов'язані з мовленнєвим актом або ж діалогічним мовленням.

Варто зазначити, що форми однини сучасних балтійських мов, а саме лтс. *tú* і лит. *tu* «ти» (пор. прус. *toī, tū*), зберігають тісний етимологічний зв'язок із вихідною основою, тобто іє. **tū / tu*. Тому вони нерідко згадуються в етимологічних джерелах поряд із відповідними формами давніх мов, такими як гр. (дорійське) *tú*, лат. *tū*, гот. *þu*, дісл. *þú*, ст.-сл. *тъ* і т. д.

Подібним чином множинні балтійські форми лтс. і лит. *jūs* «ви» (пор. прус. *iōus, Iōūs, yous*), що походять від іє. **iu(e)- / iūs*, також порівнюються з давніми індоєвропейськими словоформами.

Названі балтійські займенники повністю відповідають за розташуванням у парадигмі й практично повністю збігаються за семантикою з більшістю інших індоєвропейських форм, у тому числі з укр. *ти* і *ви* (*Ви*).

Зауважимо, що латиська й українська структури займенникових засобів звертання (таке порівняння робиться із суто прагматичних міркувань) є ідентичними за своїми парадигматичними та функціональними характеристиками, пор.: *Ko tu dari pēc skolas?* — «Що ти робиш після школи?»; *No kurienes jūs esat?* — «Звідки ви (є)?». Тут ми маємо приклад класичної дихотомії форм однини та множини, семантична відмінність між якими полягає ще й у тому, що перша форма є «нейтральною», а друга — універсальною або ж єдиною формою звертання до групи осіб.

Водночас, як і в багатьох мовах, множинна форма стала свого часу ще й шанобливою формою звертання в однині: *Vai jūs varētu man pateikt, kad man ir jāizkārj?* — «Чи не могли б Ви мене попередити, коли мені виходити?».

Те саме можна сказати і про відповідні литовські форми, тобто *tu* і *jūs*: *Ar tu nori atsigerti?* — «Чи не хочеш ти чогось випити?»; *Kiek jūs turite vaikų?* — «Скільки ви / Ви маєте дітей?».

Слід наголосити на тому, що перерозподіл функцій особових займенників із наданням особливої ролі формам 2-ї особи множини в переважній більшості індоєвропейських мов був першим і в багатьох із них — останнім етапом формування прономінальної структури звертання. Тому не дивно, що балтійські мови, як досить консервативні, зберегли цю характерну рису.

Разом з тим, одним із виявів балто-слов'янської мовної єдності є наявність досить чіткої ізоглоси, яка об'єднує балтійські мови з абсолютно більшістю слов'янських (у тому числі всіх східно- й південнослов'янських). Єдиний виняток серед них становить польська мова з характерним для неї шанобливим звертанням у 3-й особі за допомогою прономіналізованих іменників *pan* «пан» і *pani* «пані» та суто іменних аллокутивів, у той час як у решті західнослов'янських мов структура є ідентичною.

Якщо ж говорити про інші індоєвропейські мови, то подібну структуру має також звертання у таких різних за будовою мовах, як романські або кельтські,

тоді як у сучасних германських мовах вона не збереглася. Свого часу подібний процес розширення функцій «ви» охопив усі «неолатинські» мови, нині ж протиставлення нейтральної і ввічливої форм у класичному вигляді існує лише у французькій, а також окситанській і (з деякими застереженнями) у ретороманській мові, хоча релікти його можна знайти також у каталанській, італійській, сардинській та румунській мовах.

Проте литовська мова має в цьому відношенні кілька надзвичайно цікавих особливостей.

Перша з них полягає в тому, що з «класичним» *jūs* у значенні «Ви» на сучасному етапі корелює давня за походженням форма — прономіналізований композит *támsta* (< *tavo mylista* «твоя милість»), яка належить до 2-ї особи однини, пор.: *Kaip támsta gyvenĩ?* і *Kaip jūs gyvenate?* — «Як ся маєте?». Утім, іноді названа форма сполучається з дієсловом у множині.

За радянських часів спостерігалася тенденція до її невживання в літературній мові². Звичайно, вона не могла ігноруватися й тоді, але, скажімо, типові й водночас своєрідні приклади на зразок *támsta mokytojai* або *támsta profesoriai* тлумачилися як «(ви, товаришу) вчителю» чи «(ви, товаришу) професоре»³. Проте в сучасній литовській мові така безперечно своєрідна форма звертання перебуває на стадії відродження.

Тому деякої актуалізації потребує коментар Ю. С. Степанова про те, що ця форма у наші дні — «пережиток селянського ввічливого мовлення і в літературній мові не вживається»⁴.

Що ж до семантичного наповнення розглядуваного алокутива, то в дидактичних джерелах він тлумачиться як «ти» при ввічливому звертанні. У плані порівняння з іншими мовами він наближається, скажімо, до рум. *dumniata* або порт. *você* (в європейському варіанті), а за принципом утворення — також до ісп. *Usted* (від *Vuestra Merced* «Ваша милість»), що перекладається майже завжди як «Ви». Це своєрідний приклад дещо несподіваного на перший погляд паралелізму структур неблизькоспоріднених мов.

Існує також форма множини *támstos*, яка має паралелі у названих мовах.

Відомий литовський мовознавець Ю. Сенкус зазначав, що *támsta* (а також *tāmista* і *tāmysta*) вживається переважно в північних і північно-східних районах Литви, до того ж у деяких діалектах воно є синонімом *jūs* і має різні значеннєві відтінки⁵.

Це більш специфічною є інша, хоч і не дуже поширена як явище, особливість литовського звертання. Поряд із *támsta* дослідники сучасної мови називають серед «ввічливих» форм ще й *pàts* «чоловік, подружжя». Відомо, що цей іменник лежить в основі назви Бога — *Viešpats*, який зустрічається в різних орфографічних варіантах уже в давніх пам'ятках, зокрема в тексті XVII ст. «Біблія Хилінського»⁶.

Основним значенням омонімічного займенника *pàts* є «сам/а». Менш відомим і до того ж властивим розмовній мові значенням є те, що стосується звертання. Воно може виступати лише в поодиноких випадках, — так можуть звертатися, наприклад, викладачі до молодших колег або студентів. Тлумачний

² *Rosinas A. Baltų kalbų įvardžiai.*— Vilnius, 1988.— P. 203.

³ *Мустейкус К. Сравнительная морфология русского и литовского языков.*— Вильнюс, 1972.— С. 100.

⁴ *Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры : Опыт исслед.*— М., 1997.— С. 585.

⁵ *Senkus J. Kalbotyros darbai.*— Vilnius, 2006.— P. 668.

⁶ *Teksty litewskie. 1. Teksty dawne / Opr. J. Otrębski.*— Warszawa, 1957.— S. 53–56.

словник литовської мови пояснює таку займенникову лексему як синонім *tu* або *támsta* у випадках на зразок *Pàts nieko nežinaí* — «Ти нічого не знаєш» або *Aš pas pãtį atėjau* — «Я до тебе прийшов»⁷. У множині виступає форма *pãtys* «самі». Отже, такі специфічні аллокутивні засоби використовуються при протиставленні або виконують емпатичну функцію. Варто зазначити, що вони практично не мають аналогів в інших мовах.

Якщо ж порівнювати дві питома литовські форми між собою за значенням, то *támsta* частіше наближається до «ви», у той час як *pãts* тяжіє до «ти». Наприклад: «*Tamstai, rodos, gerei sekasi?* — *Mesk, žinai, Liudai, mane “tamstaves”.* *Vadinkimės stačiai “tu”*» (В. Миколайтіс-Путінас) — «Вам, здається, щастить? — Знаєш, Людасе, перестань “викатися”. Давай називатимемо один одного “ти”». Крім того, що ця форма, як можна переконатися, вживається також у непрямих відмінках, а з погляду семантичних ознак її можна назвати ввічливо-фамільярною.

У подібному значенні вживається навіть прикметникова форма *sveikas* «здоровий», що не має відповідників в інших мовах. До речі, це слово може виступати в деяких усталених звертаннях як атрибутив, наприклад, у фразях на зразок застільного *Sveikas pone!* — «Будьте здорові!» (букв. «Здоровий пане!»); пор. лтс. *Sveiks kungs!* «т. с.», що є власне, перекладом прус. *Kayle gekyse!* з найдавнішого балтійськомовного тексту середини XIV ст.⁸

У «Російсько-литовському словнику» як відповідники рос. *вы* подаються лит. *jūs, támsta* і *sveikas*: «*Kur sveikas buvai? = Kur jūs būvotė? “Де ви були?”*»⁹. Як бачимо, алокутив *sveikas* як шанобливе звертання до однієї особи реалізується, на відміну від *jūs*, із дієсловами 2-ї особи однини. Отже, йдеться про досить виразні особливості литовської прономінальної системи й системи звертання взагалі.

Згідно з традиційною класифікацією, засоби звертання можуть бути не лише граматичними, а й лексичними.

У сучасній латиській мові як основний іменний засіб шанобливого звертання знову (як і до 1940 р.) використовують слова *kungs* «пан» і *kundze* «пані». Звичайним є звертання до зібрання *Kungi un dāmas!* — «Пані та панове!» (втім, у латиській мові спочатку йде звертання до чоловіків). Аналогом укр. *панянка* або рос. *девушка, барышня* є лтс. *jaunkundze* — букв. «молода пані». Таким чином були витіснені запроваджені за радянських часів як офіційні звертання *biedrs* «товаришу», *biedrene, biedre* «товаришко» або *pilsonis* «громадянин» і *pilsone* «громадянка».

Давні литовські слова *draūgas* «друг» і *draūgė* «подруга» (пор. лтс. *draugs* і *draudzene* «т. с.»), етимологічні зв'язки яких досліджував А. П. Непокупний, у Радянській Литві також стали офіційними звертаннями на зразок рос. *товариш*¹⁰. Нині ж вони повністю витіснені «традиційними» *ponas* «пан», *ponia* «пані», *panelė* «панна, панянка», *ponios ir ponai* «пані та панове», які є давніми запозиченнями з польської мови.

Це явище цілком можна порівняти з тим, що відбулося наприкінці ХХ ст. у мовах країн Східної Європи. Мається на увазі вихід з офіційного вжитку таких аллокутивних засобів, як, наприклад, п. *towarzysz*, ч. *soudruh*, болг. *другар*, нім. *Genosse* «товариш» (на території колишньої НДР) тощо.

⁷ Dabartinės lietuvių kalbos žodynas.— Vilnius, 1972.— P. 561.

⁸ Rūķe D. V. The Standardization Process in Latvian. 16th Century to the Present.— Stockholm, 1977.— P. 17.

⁹ Baronas L., Galinis V. Rusų-Lietuvių kalbų žodynas.— Vilnius, 1967.— T. 1.— P. 138.

¹⁰ Дзичи П. У. Балтийские языки.— М., 2002.— С. 393.

Цікавим видається і той факт, що у звертанні до Бога в литовській мові використовується не тільки власне лит. *Viešpats* «Господь», а й запозичене з польської *Ponas* «пан»¹¹.

Досить поширеними іменними формами звертання є також лтс. *kolegis*, *kolege*, лит. *kolega* «колега», у цьому відношенні балтійські мови можна порівняти з польською або німецькою.

Іноді згадані іменні форми можуть реалізуватися у звертальних реченнях з 3-й особи, у таких випадках звертання є підкреслено шанобливим. Структурно-семантичні паралелі можна знайти в інших індоєвропейських і до того ж таких різних мовах, як польська, шведська або португальська.

Зазначимо також, що наведені латиські іменні форми мають зовсім інше походження, пор., наприклад, лтс. *kungs* «пан» і укр. *князь*. Проте, як відомо, ця та інші подібні слов'янські лексеми на зразок п. *ksiądz* «ксьондз, священник» є давніми запозиченнями германського походження (< свн. *kunig*), у той час як лтс. *kungs* і лит. *kunigas* «т. с.» пов'язані з германською основою етимологічно¹².

Той факт, що в литовській мові в аналогічній ролі виступає лексема польського походження, ілюструє одну з істотних відмінностей, які існують між певними семантично еквівалентними словоформами сучасних балтійських мов — характерного зразка лінгвістичної спільноти «високого порядку».

Отже, розглянутий матеріал є ще одним доказом того, що звертання як окрема або незалежна мовна одиниця є однією з найспецифічніших мовних і мовленевих універсалій.

Еволюція займенникових, а також іменних форм звертання у балтійських та інших індоєвропейських мовах свідчить про важливість впливу екстралінгвістичних факторів. Наслідками такого впливу можуть бути як чіткі структурно-семантичні паралелі, що спостерігаються при зіставленні мов різних груп однієї сім'ї, так і не менш очевидні розбіжності, навіть між близькоспорідненими мовами. Ось чому з погляду типології індоєвропейських мов досліджувана категорія, з одного боку, не може бути особливо показовою у плані порівняльно-історичного зіставлення тих чи інших мов. З другого боку, порівняння мов, належних до різних груп, може бути своєрідним аргументом на користь існування індоєвропейської мовної єдності.

Двоступенева займенникова структура звертання стала, поза всяким сумнівом, найпоширенішим типом, оскільки ґрунтується на двох базових категоріях. Така система характерна не лише для балтійських (хоча щодо литовської, з огляду на існування деяких вельми специфічних форм, слід зробити певне застереження), а й для більшості слов'янських, германських і романських мов, а також для новогрецької, албанської, перської, таджицької.

Доволі своєрідним способом утворення ввічливих форм звертання слід вважати прономіналізацію скорочених до одного слова (або навіть однієї літери) шанобливих виразів, які знаходимо в різних індоєвропейських мовах, зокрема литовській, а також романських (іспанській та румунській, що перебувають на протилежних полюсах романського ареалу в Європі), германських (нідерландській). Так, зокрема, на основі архаїчних нині виразів зі значенням «Ваша милість» виникли сучасні шанобливі форми португальської, іспанської, каталанської, сардинської та румунської мов.

¹¹ *Fraenkel E.* Litauisches etymologisches Wörterbuch.— Heidelberg ; Göttingen, 1962.— Bd 2.— S. 101.

¹² *Kluge F.* Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache.— 21 Aufl.— Berlin ; New York, 1975.— S. 392.

Зазначені факти свідчать як про наявність загальних індоєвропейських тенденцій у розвитку мовних процесів, так і про неповторність історичної еволюції кожної з мов. В основі цих явищ — тісний і багатоаспектний зв'язок елементів мовного континууму, а також його переривчастий характер, діалектичний за своєю природою.

Іншим надзвичайно важливим чинником залишається універсальний характер людського світосприйняття, а відтак мислення, що не може не відтворюватися в мові.

Особливо важливим видається соціолінгвістичний аспект даної проблеми, оскільки йдеться про мовну категорію, що є надзвичайно чутливою до тих зрушень, які відбуваються в суспільстві. Слід, звичайно, зважати також на національні культурні традиції і, зрештою, на національний менталітет.

Досліджений матеріал дозволяє твердити про те, що засоби звертання у різних мовах проходили спільні етапи у своєму розвитку, а переважна більшість розглянутих явищ у різні часи була більшою чи меншою мірою властива багатьом мовам.

V. P. PONOMARENKO

MEANS OF ADDRESS IN MODERN BALTIC LANGUAGES IN COMPARISON WITH OTHER INDO-EUROPEAN ALLOCUTIVE FORMS

The article deals with pronouns and nouns used as means of address in modern Lettish and Lithuanian, compared with similar forms of some other languages. It gives an evidence of a very specific nature of allocution category being to a great extent influenced by extra-linguistic factors.

Key words: means of address, allocution, personal pronouns, noun forms, informal and honorific forms.